

Azerbaycanlı Bir Mutasavvıf: Muhammed Nâsîh Efendi (1917-1996)

Ramazan MUSLU

Dr., Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi

Bolşevik ihtilâliyle beraber Orta Asya'da ve Sovyet hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerde İslâm dininin resmî olarak yasaklandığı, dinî eğitim ve öğretimin ve-rildiği bütün medreselerin kapatıldığı bilinmektedir.¹ Bu nedenle Sovyet döneme genel olarak bakıldığında dinî yaşantı için "iyiydi" denilebilecek bir durum söz konusu değildir. Öte yandan, ihtilâli yapanlar dini tamamen ortadan kaldırmaya da muvaffak olamamışlardır. Çünkü, dinin varlığını sürdürebilmesini sağlayan bazı etkenler söz konusudur. Bunlar, insanların dinî inanca olan tabii ihtiyacı, İslâm'ın her zaman ve mekânda yaşanabilir olması veya Batılı ya da Rus araştırmacıların ileri sürdükleri diğer tespitler,² dinî hayatın bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Batılı araştırmacıların da kaydettiği gibi, kuşkusuz bu faktörlerden biri de tasavvuttur.³

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin kendi içerisindeki bölgelere ayrı ayrı bakıldığında ise, bazılarının merkezî denetimden kısmen uzak kalması vb. neden-

1 1917 Ekim Devrimi ile Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, mevcut sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî hayatın tamamını yeniden yapılandırmak için, tarihî diyalektik maddeciliğin Marksist yorumunu benimsediler. Bilindiği gibi, Marksizm her türlü Tabiatüstü Güç'e inanmayı reddetmekte ve ona karşı düşmanca tavır almaktadır. Bu tavır, Rus komünistleri tarafından Komünist Partisi'nin esaslarından biri haline getirilmiş ve adeta ateizm, "resmî din" sıfatıyla diğer dinlere karşı savaş açmıştır. bk. Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, Ankara 1999, s. 128. Sovyetlerin İslâm Dini ile mücadele metodları için ayrıca bk. Abbas Kurbanov, *Azerbaycan'da Şeybilislahlık*, (MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, ss. 69-72.

2 Orta Asya'da dinin varlığını sürdürmesini sağlayan etkenler hususunda Batılı ve Sovyet araştırmacıların ileri sürdükleri faktörler için bk. Erşahin, *age.*, s. 416-421.

3 Shams-ud-Din, "Soviet Religious Policy in Uzbekistan", *Islamic Culture*, LVIII/3, ss. 201-216; A. Bennigsen - C. Lemerrier-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi altında İslâm'ın 400. Yılı*, (trc. N. Uzel), İstanbul 1981, ss. 195-224; S. Erşahin, *age.*, s. 417.

lerle diğerlerine göre biraz daha şanslı olduğu görülmektedir. Nitekim sahamızla ilgili araştırmalar yapmak üzere Azerbaycan'da kaldığımız süre içerisinde, özellikle belli bir bölgede (Kuzeybatı Azerbaycan) dinî hayattaki canlılığın diğerlerine göre biraz daha farklı olduğunu, bunun da tarikat âdâb ve usûlünden kaynaklanan bazı örf ve âdetler sayesinde devam ede geldiğini; halkın ise ekseriyetle bunlara sadâkâtla bağlı olduklarını gördük. Bunun temelinde yatan nedenleri araştırdığımızda ise, en önemli etkenin, dinî hayatla ilgisi bulunan hemen herkesin ittifakla işâret ettiği gibi, "Nasuh Efendi" olarak tanınan mutasavvıf bir âlimin, bu konudaki gayret ve çabalarından kaynaklandığını tespit ettik.

Bu makâlemizde tasavvufun, halkın dinî yaşantısındaki etkisine ışık tutmak amacıyla, Kuzey Batı Azerbaycan'da (Kafkas eteklerinde) yaşamış ve çevresini dinî yönden aydınlatmış bir Nakşebendî şeyhini, bazı yönleriyle ele almak ve ilim dünyasına tanıtmak istedik. Bu zâtın en önemli özelliği, bulunduğu bölgede yetişmiş olmasıdır.⁴

Nâsîh Efendi ile ilgili olarak birinci derece bilgiyi, hâlen hayatta bulunan oğlu Seyfüddin Efendi'den aldık. Ayrıca yetiştirdiği talebelerinden bir kaçıyla da mülâkat imkânı bulduk. Bu arada tarikat silsilesini gördük ve bir kopyasını da elde ettik. Bunlara ilâve olarak, değerli gazeteci-yazar Muhammed Şabanoglu tarafından kaleme alınan ve neşredilen⁵ bir eserden de istifade ettiğimizi burada ifade etmeliyiz. Biyografi niteliğindeki bu çalışma, bölgenin Sovyet dönemi ve öncesine ışık tutması, özellikle Nâsîh Efendi'nin son halkasını teşkil ettiği değerli âlim ve şeyhleri konu alması bakımından dikkat çekicidir. Ancak yazar, Nâsîh Efendi hakkında fazla bir bilgi vermemekte ve bundan sonraki yapacağı çalışmalarda ona daha geniş yer ayıracağını kaydetmektedir.⁶

Oğlu Seyfüddin Efendi'nin anlattığına göre, adı geçen bölgede -bütün olumsuzluklara rağmen- dini öğretecek rehberler her zaman yetişmiştir. Sovyetlerin

4 Sovyetler döneminde dinî tahsil, resmî olarak yalnızca *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdâresî*'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Buhara'daki *Mir Arap Medresesi* ile Taşkent'teki *İmam Buhârî Adına İslâm Enstitüsü*'nde verilmekteydi. Bu dönemde ister dinî ihtiyaçları karşılamak için olsun, isterse İslâm dünyasına karşı dinin serbest olduğunu göstermek için olsun, hükümet tarafından bu iki kurum dâima açık tutulmuştur. Buralar, İslâm dünyasından Sovyetler Birliği'ne gelen ziyaretçilerin gezdirildiği ve dinin öğretildiği yegâne merkezlerdir. Tahsil müddeti yedi yıl olan ve yüz yirmi talebe kapasitesine sahip bulunan Mir Arap Medresesi'ne Müslümanların yaşadığı her Cumhuriyet'ten ancak iki talebe alınır. Aynı talebe kapasitesine sahip Taşkent'deki *İmam Buhârî Adına İslâm Enstitüsü*'nde ise dört yıllık bir eğitim-öğretim programı uygulanmaktaydı. Burada tahsil alacak talebeler ise Buhârâ'daki Mir Arap Medresesi'ni başarıyla bitirenlerden seçilirdi. Bu konuda ayrıca bk. S. Erşahin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*, ss. 78-79.

5 Muhammed Şabanoglu, *Tala'nın Yatsı Yolu*, Azerbaycan-Bakı 2001, 137 s. (Kril Alfabetiyle)

6 Şabanoglu, konu ile ilgili şunları kaydetmektedir: "Men bu böyük İslâm âlimi hakkında bele tam tedgigât işi aparmamışam, ona göre de bu kitapta onun bâresinde az danışırım. İnşallah, gelecek kitaplarm "Muhab" hissesinde bu bârede daba geniş sobbet açacağam." bk. aynı eser, s. 137.

Azerbaycan'a girdiği,⁷ dinin toplum hayatından dışlanmaya çalışıldığı; bütün hocaların (mollaların) hapisanelere atıldığı ve mal varlıklarına el konularak sürgün edildiği bir dönemde,⁸ diğerleri gibi Nâsîh Efendi'nin babası Muhammed Efendi (ö. 1935) de tutuklanmıştır. Kendisine "Sen molla mısın?" diye sorulduğunda o, "Hayır, ben molla değilim. Ben mollaların muallimiyim" şeklinde cevap vermesiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Niçin bu şekilde cevap verdiğini merak edenler, onun mal varlığını araştırmışlar, neticede fakir bir insan olduğunu ve doğru söylediğini anlayınca serbest bırakmışlardır.

Sovyet hakimiyetinden önce Zakatala şehrinin Muhah köyünde sekiz hücre⁹ mescid bulunmaktadır. Nâsîh Efendi'nin babası Muhammed Efendi, sabahdan akşama kadar bu hücreleri dolaşıp toplanan talebelere, başta Arapça olmak üzere Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dinî dersler vermek sûretiyle onları yetiştirmeye çalışmıştır. Muhammed Efendi, bölge insanının daha çok Şafîî mezhebine mensup olması nedeniyle, Fıkıh ilminden İbn Hâcer el-Heytemî (ö. 974/1567)'nin on ciltlik *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerbi'l-minhâc* adlı eserini okutmuştur. Yetiştirdiği talebelerden en önemlisi, şüpheşiz oğlu Nâsîh Efendi'dir.

Nâsîh Efendi'nin Hayât Hikâyesi

Nâsîh Efendi, Zakatala'nın Muhah köyünde Ekim 1917'de¹⁰ dünyaya gelmiştir. Babası, yukarıda ifade edildiği gibi, bölgenin ileri gelen âlimlerinden Muhammed Efendi'dir. Nâsîh Efendi, dinî ilimleri babasından öğrenmiştir.¹¹

Seyfüddin Efendi'nin aktardığına göre, Nâsîh Efendi'nin babası bir gün kendisine ve ağabeyi Muhammed Sâlih ile küçük kardeşi Muhammed Fâtih'e büyüünce ne olmak istediklerini sormuş; ağabeyi: "Bir kentte mollalık yapabilecek kadar okursam benim için yeterlidir."; küçük kardeşi de "Talebelere Sarf ve Nahiv okutabilecek kadar Arapça öğrenebilirim benim için kâfidir." şeklinde cevap vermiştir. Sıra Nâsîh Efendi'ye gelince, babasına -medrese usûlüne göre Arapça dil öğretiminde en üst seviye kabul edilen "Molla Câmi" ile Şafîî Fıkıh'na dâir yukarıda zikredilen eseri göstererek- "Bu kitapları yazanlar bizim gibi insan değil midir?" diye sormuş; babası da: "Elbet bizim gibi insandır" deyince, Nâsîh Efendi, "Onlar ne şekilde kitap yazabilmişlerse ben de onlar gibi kitap yazabilecek seviyeye gelinceye kadar okuyacağım" şeklinde cevap vermiştir.

7 Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı'na kadar uygulamış oldukları dinsizleştirme projeleri için bk. Abbas Kurbanov, *age.*, ss. 62-69.

8 Şabanoğlu, *Tala'nın Yatsı Yolu*, s. 136.

9 Dinî ilimlerin öğretildiği küçük medreseler "Hücre"; aynı zamanda mescit olarak da kullanılıyorsa "hücre-mescid" şeklinde anılmaktadır.

10 Bolşevik ihtilâlinde (Ekim 1917) üç gün önce ya da sonra dünyaya gelmiştir.

11 Şabanoğlu, *aynı yer*.

1935'de on sekiz yaşında iken babasını kaybeden Nâsîh Efendi, yirmi yaşında zâhîrî ilimleri tamamladıktan sonra¹² kendisini manevî ilimlerde de yetiştirmek maksadıyla, III. Tala köyünde bulunan Hâcîyev Efendi'ye intisap etmiştir. Anlatıldığına göre, bağlanmasına neden olan husus şudur: Nâsîh Efendi, vefatından sonra babasının kitaplarını karıştırırken *"Her hangi bir insan, Allah dostu kâmil bir müşşidden ders almazsa kâmilleşemez."* şeklinde bir ibare ile karşılaşmış ve bir müşşid-i kâmilden ders almaya karar vermiştir. Bunun üzerine, adı geçen köyde yaşayan Nakşbendî şeyhi Hâcîyev Efendi'ye biat etmiştir.

Nâsîh Efendi, haftada iki defa (yaklaşık yirmi kilometrelik bir mesafeyi) yürüyerek gidip gelmek sûretiyle, adı geçen şeyhten ders almış ve sohbetinde bulunmuştur. Bir müddet sonra şeyhinden icâzet alarak kendi köyü Muhah'ta tasavvufu yaymaya ve talebelerini yetiştirmeye başlamıştır. Kısa sürede çevre bölgelerde de tanınmış ve buralardan da müritleri olmuştur.

Seyfüddin Efendi'nin aktardığına göre, Nâsîh Efendi'nin müşşidi Celisullah Hâcîyev Efendi, aslen Dağistan'ın Şûkinî bölgesindedir. Ancak, Zakatala'nın III. Tala köyünde yaşamış ve burada vefât etmiştir. Hâcîyev Efendi'nin, kaybolan eşyaların yerlerini gösterme gibi özel bilgilerin yanında bazı kerametlerinin de bulunduğu nakledilmektedir.

Yirmi beş yaşında evlenen Nâsîh Efendi'nin bu izdivaçtan, üç oğlu ile dört kızı dünyaya gelmiştir. Çocuklarına asgarî olarak ilmihâl bilgileri vermiş ve Kur'ân okumayı iyi şekilde öğretmiştir. 1971 yılında kütüphanesi yanmış ve müritlerinin yardımıyla yeniden bir kütüphane tesis edilmiştir.

Talebelerinden Darçın Memmedov, Nâsîh Efendi'nin bir çok kitabı olduğunu ifade ederek, onun bu durumunu şöyle anlatır: *"Bir gün onlara getmiş idim. Gördüm ki o, kitapların arasından hansıysa (hangisi ise) bir kitabı aktarırdı (arıyordu). Çok eski (yazma) kitapları vardı. Arapça ilmi çok idi, grameri çok yahşı bilirdi. Moskova'dan gelen bir teftişçi onun ilmine hayran olmuşdu."*

Nâsîh Efendi, 26 Kasım 1996'da doğduğu yerde vefat etmiş ve buradaki kabristanlığa defnedilmiştir.¹³ Onun vefatını Darçın Memmedov şu şekilde aktarır: *"Nâsîh Efendi, dünyadan göçtüğü zaman cemaat, onun cenaze merasiminde büyük tantana (gösteriş) olacağını zannediyor ve bu nedenle cenazesinin çok bekletileceğini düşünüyordu. Ancak o, sade bir merasimle defnedilmiştir. Kabri de çok sade, mermersiz, bezek düzensizdir. Artık yük (külfet) yokdur ve şeriate uygun yaşadığı kimi, öldükten sonra da ailesine şeriat çizgisinden çıkmamayı tavsiye etmiştir. Şimdi bakanlar, kabrinden ibret alırlar. Allah rahmet etsin; derecelerini arttırsın!"*

12 Zâhîrî ilimlerle ilgili hangi kitapları okuduğunu tam olarak tespit edemedik.

13 Şaban oğlu, *Tala'nın Yatsı Yolu*, s. 136.

Arapça, Farsça ve Rusça'yı da iyi derecede bilen Nâsîh Efendi'nin, özellikle bölgeden hiç ayrılmadığı bilindiği halde, Arapça'yı fasih bir şekilde konuşması dikkat çekmiştir.

Onun yetiştirdiği talebeleri arasında, oğlu Seyfüddin Efendi, Kabelalı Mikail Efendi, Balakenli Hacı Ramazan Efendi, Aliabadlı Emrullah Vahabov ve Darçın Memmedov önde gelen isimlerdir. Seyfüddin Efendi'nin anlattığına göre, hükümette vazife yapan bazı kimseler de onun talebesi olmuşlardır.

Nâsîh Efendi'nin Tarikatı ve Silsilesi

Nâsîh Efendi, Nakşbendîliğe bağlı mutasavvıf bir âlimdir. Tarikat silsilesi,¹⁴ Müceddid-i Elf-i Sâni Ahmed es-Sirhindî el-Fârûkî'den itibâren şu şekildedir:

1. Ahmed es-Sirhindî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm
2. Seyfüddin es-Sirhindî
3. Nur Muhammed el-Bedvânî (Bedâûnî)
4. Habîbullah Mirza Cân-ı Cânân
5. Abdullah ed-Dihlevî
6. Hâlid el-Bağdâdî
7. İsmâil Şîrvânî el-Kürdemirî
8. Hacı Yahya Bey el-Kadkâşenî Elmekî
9. Hacı Yunus Efendi el-Mollâlî
10. Şeyh Mahmud Efendi el-Almalî el-Eşterhânî (ö. 1876)
11. el-Hâc Ahmed Efendi et-Talâlî (ö. 1903)
12. el-Hâc el-Hâfız Şuayb Efendi el-Bâkinî
13. eş-Şeyh Celîsullah Hâciyev Efendi eş-Şûkinî (ö. 1935)
14. Muhammed Nâsîh Efendi (ö. 1996). (Silsiledeki halkada ismi yazılmamış, boş bırakılmıştır.)

Görüldüğü gibi tarikat, Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden İsmâil Şîrvânî el-Kürdemirî ile Kuzeybatı Azerbaycan'a girmiş ve burada faaliyet göstermiştir. Vermiş olduğumuz silsilenin onuncu ve on birinci halkasında yer alan Mahmud Efendi (ö. 1876) ile halifesi Ahmed Efendi (ö. 1903), yetiştirdiği halifeleriyle dikkat çekmiştir.

Mahmud Efendi, Hacı Muhammed Efendi adında bir zâtn oğludur. 1809'da Kah şehrinde doğmuştur. Gençlik yıllarında çevresi tarafından zeki bir genç olarak tanınan Mahmud Efendi, İlisu Sultanı'nın yakını olan Hacı Ağabey'in yanında kâtip olarak çalışmış, bu işte iken maddî açıdan belli bir refah düzeyinde olduğu halde, manevî yönden kendisinde bir boşluk hissederek resmî vazifeden ayrılmıştır. Daha sonra Lâleli Köyü'nde bulunan ve Nakşî silsilesinde yer alan

¹⁴ Bu bilgileri, Muhammed Nâsîh Efendi'nin müridlerinden Aliabadlı Emrullah Vahabov'da bulunan silsileye dayanarak veriyoruz. Silsilenin bir fotokopisi özel arşivimizdedir.

Hacı Yûnûs Efendi adındaki bir âlim şeyhin yanına gitmiş ve ondan ders almaya ve bir müddet sonra da adı geçen âlimden icâzet alarak irşad vazifesini yerine getirmeye başlamıştır.

Mahmud Efendi, çok geçmeden halk tarafından tanınmış ve büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Ancak bu husus, Çar memurlarının da dikkatini çektiği için, uzun sürmemiş ve Şeyh Şâmil harekâtına destek verdiği gerekçesiyle, Sibiryâ'ya sürülmüştür. Bir müddet burada tutulduktan sonra Kazan'a götürülmüş, ancak 1862'de vatana geri dönebilmiştir. Halkın eski teveccühüne tekrar mazhar olan Mahmud Efendi, 1863'te vukû bulan Zakatala isyanından sonra, elli beş yaşında iken Hacı Terhan'a hicret etmek zorunda kalmıştır.¹⁵ 1876'da vefât eden Mahmud Efendi'nin, Molla Abdullah ve Abdurrahman Hacı Terhânî adlarında iki oğlu olmuştur.¹⁶

Mahmud Efendi'nin yetiştirdiği halifeleri şunlardır:

1. Ahmed Efendi (Şeyhinden sonra irşad makamına geçmiştir)
2. Hacı Muhammed Efendi er-Rûçî (ö.1885)¹⁷
3. Abdülvehhâb Efendi el-Eşterhânî
4. el-Hâc Hemzet Efendi ez-Zâhûrî (ö.1890)¹⁸
5. Muhammed Zâkir Efendi el-Cistâvî
6. Hacı Efendi el-Kahî
7. Hacı Nûrullah Efendi el-Bakâlî (ö.1896)¹⁹
8. el-Hâc Hazret Efendi ez-Zâhûrî (c. 1866)²⁰
9. el-Hâc Cembrâyil Efendi ez-Zâhûrî (ö.1889)²¹
10. Hacı İsmâyl Efendi (ö.1884)²²
11. Hacı Baba Efendi (ö.1886)²³

Yetiştirdiği halifeleriyle dikkat çeken ikinci şeyh el-Hâc Ahmed Efendi ise, tahmini olarak 1839'da Zakatala'nın Tala Köyü'nde doğmuştur. Babasının adı Mustafa'dır.²⁴ Gençliğinde İlisu'da Seyyid Efendi'nin yanında kalmış ve bazı ilimleri ondan tahsil etmiştir.²⁵ Ahmed Efendi, İlisu yakınlarında tanıştığı Hemzet adındaki bir genç ile dostluk kurmuş, ondan Almalı yakınlarında bulunan ve Si-

15 Şabanoglu, *Tala'nun Yatsı Yolu*, s. 25.

16 *Aynı eser*, ss. 26-27.

17 Hacı Muhammed Efendi, 1885'de Şotavar'da vefât etmiş ve buradaki mescidin bahçesine defnedilmiştir. bk. *aynı eser*, s. 26.

18 Hacı Hemzet Efendi, 1890'da İlisu'da vefât etmiştir. Kabri Beşbulak yakınındadır. bk. *aynı yer*.

19 Nûrullah Efendi, 1896'da Layısgı'da vefât etmiş ve evinin yakınına defnedilmiştir. bk. *aynı yer*.

20 Hacı Hazret Efendi, 1866'da Zâhûr'da vefât etmiştir. bk. *aynı yer*.

21 Hacı Cembrâyil Efendi, 1889'da Lekit'de vefât etmiştir. bk. *aynı yer*.

22 Hacı İsmâyl Efendi, silsilede zikredilen halifeleri arasında yer almamaktadır. Ancak Şabanoglu'nun kaydettiğine göre o, Mahmud Efendi'nin halifesidir. 1884'de Suvagil'de vefât etmiştir. bk. *aynı yer*.

23 Hacı Baba Efendi, 1886'da Kah'ta vefât etmiştir. bk. *aynı yer*.

24 *Aynı eser*, s. 31.

25 *Aynı eser*, s. 67.

birya'ya sürgün gönderilen Mahmud Efendi hakkında bilgi almıştır. Ahmed Efendi, 1862'de Mahmud Efendi'nin Sibraya'dan döndüğü haberi yayılınca, hocası Seyyid Efendi'nden Almalı'ya gitmek üzere izin istemiş, o da bu talebi memnûniyetle karşılamıştır. Mahmud Efendi, ileride yerine geçecek olan bu istidatlı yeni talebesi ile yakından ilgilenmiştir. Ahmed Efendi, yirmi yedi yaşında iken altı ayda seyr u sülûkünü tamamlamış ve icâzetini alarak Tala'ya dönmüştür.²⁶

Şeyh Ahmed Efendi'nin etrafındaki insanların günden güne çoğalması ve halkın büyük teveccüh göstermesi üzerine rahatsız olan Nikolay hükümeti, Ahmed Efendi'yi tutuklama kararı almıştır. Ancak o, halkın kendisini koruma gayretleri karşısında, "*Beni seviyorsanız, sessiz olun. Allah'ın takdiri olmazsa, ne onlar beni tutabilirler, ne de siz beni kurtarabilirsiniz.*" demiştir. Neticede, hükümet onu tutuklayarak Çar Kalesi'ne hapsedmiş ve ardından Sibirya'ya sürmüştür. Üç yıl kadar orada kalan Şeyh Ahmed Efendi, sürgünden döndükten sonra, tekrar Tala'ya dönmüş ve burada ilk evliliğini gerçekleştirmiştir.²⁷

Şeyh Ahmed Efendi, Şabanoglu'nun kaydettiğine göre, sekiz yıl İstanbul'da kalmıştır. Burada kaldığı süre içerisinde Sultan Ahmed civarındaki küçük bir evde ikâmet etmiştir. İstanbul'da iken ikinci kez evlenen şeyhin, bu evlilikten Firdevs adında bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Vaktini talebe okutarak ve âlimlerle görüşerek geçiren Ahmed Efendi, Mısır'dan gelen bazı âlimler tarafından el-Ezher Üniversitesi'nde ders vermek için davet edilmiş, ancak o sırada eşinin vefat etmesi üzerine bu teklifi kabul etmemiştir.

Şeyh Ahmed Efendi, İstanbul'a geldikten sekiz yıl sonra, memleketine gitme kararı alarak Tala'ya dönmüştür. Şeyh Ahmed Efendi, 1903'de hayatının son günlerini yaşadığını hissetmiş ve bundan dolayı, sağlığında iken bedelini ödeyerek defin olunacağı yeri satın almıştır. Nitekim, aynı yıl vefat etmiş ve buraya gömülmüştür.

Şeyh el-Hâc Ahmed Efendi'nin yetiştirdiği halîfeler ise şunlardır:

1. el-Hâc Osman Efendi (ö.1918)
2. el-Hâc Mustafa Efendi el-Gadîrî
3. Abdulvehhâb Efendi ez-Zahûrî
4. Hasan Debiru't-tâşî
5. Musâ Debiru'l-Karânî ed-Dağîstânî
6. Hacı Mâmây Efendi
7. Ömer Efendi el-Karâlî
8. el-Hâc Mustafa Efendi el-Melâhî
9. el-Hâc Şirin Efendi el-Kelûkî
10. Abdurrahman Efendi el-Enhadî

²⁶ Şabanoglu, *Tala'nın Yatsı Yolu*, s. 68.

²⁷ *Aynı eser*, ss. 69, 78.

11. Musâ Efendi el-Göynûkî
12. Temirhân Efendi el-Garşîlî
13. Mürtezâ Ali Efendi ez-Zeldî el-Harâhî
14. Hacı Gül Muhammed Efendi el-Musûlî
15. Hacı Abdurrahman Efendi el-Gumûkî
16. Abdüsselâm Efendi el-Haçmâzî
17. el-Hâc Şâmil Efendi el-Bâtûnî
18. el-Hâc Ömer el-Hedlî el-'Arâdî
19. el-Hâc Endâl el-Hedlî el-'Arâdî
20. İbn Hacer el-'Ukehî
21. el-Hâc Bekrî Efendi el-Meşleşî
22. Cüneyd Efendi el-Kâhî

Nâsîh Efendi'nin İrşâd Usûlü

Seyfüddin Efendi'nin anlattığına göre, şeyhinin vefâtından sonra makâmına geçen Nâsîh Efendi, otuz yaşlarında iken irşad hizmetlerini yürütmeye başlamış ve talebeleri gün geçtikçe artmıştır. Nitekim, Azerbaycan'ın Oğuz, Kabela ve Şeki bölgeleri ile Dağistan'ın bazı şehirlerinden talebeler gelmiş ve kendisinden istifade etmişlerdir. Meclisindeki insanların hatalarını düzeltmede Hz. Peygamber (s.a.v.)'in metodunu kullanır; şahısları değil, davranışların yanlışlığını dile getirerek, onları güzel ve tatlı sözlerle uyarır. Sözleri tesirliydi ve günahkâr olarak huzuruna girenler, tövbe-kâr olarak çıkarlardı. Önceleri dinî meclislerde iki saate yakın mevlid okunurken, onunla birlikte, mevlid okumaya ayrılan süre kısaltılmış ve halkın dinî açıdan bilgilendirilmesi için Kur'ân ve Hadis çerçevesinde sohbet geleneği başlatılmıştır.

Darçın Memmedov, Nâsîh Efendi'nin esasen yas merasimlerine iştirak etmediğini; kendisinin yerine oğlunu veya kardeşini gönderdiğini ifade etmekte ve konuya şu şekilde açıklık getirmektedir: *"O ise çoğu zaman mevlid merasimlerine iştirak ederdi. Hansı kende çağırardılarsa, kim tarafından olursa olsun, bemişe (her zaman) çağrılan yerlere (özellikle ihvanlarının meclislerine) ve nikâb meclislerine her zaman giderdi. Nâsîh Efendi'nin evine kim gedse kabul ederdi. Her gün onlarda meclis olurdu. Onun evine gelip geddikten sonra aldığı mane'î hazdan dolayı, adam dünyevî beç bir iş görmek istemirdi ve bu nedenle bütün meclislere iştirak edirdi."*

Nâsîh Efendi'nin kişiliği hakkında Darçın Memmedov şu bilgileri verir: Birisi ona vursa, kötü söz söylese hiç kızmazdı. Yapılanlara karşılık sadece nasihat ederdi. Meclisleri gençlerle doluyordu. Onu gören insanın ruhunda bir dirilme meydana gelirdi. Meclislerde boş sözlerden sakınır, gülüşlerden çekinirdi; ancak gülümserdi. İnsanların hatalarını onları tahkir edecek şekilde söylemezdi; umu-

ma söyleyerek hataların düzeltilmesini isterdi. Konuşması kısa ve öz olurdu. Çoğu zaman Bakara sûresinin son iki ayetini tefsir ederdi.

Sovyet döneminde hakkında soruşturmalar olmasına rağmen çekinmeden doğruyu, hakikati hep söylerdi. Âdetlere pek dokunmazdı, onlar hakkında soru sorulduğu zaman hatalı ise, yanlışlığını söylerdi.

O günlerde bayramlar, yas günleri gibi, kara bayram olarak yaşanırđı. Ben bunun yanlışlığını biliyordum, fakat başkaları bilmiyor ve kimse de yanlış veya doğru olup olmadığını sormuyordu. Bir gün ben, bu meseleyi kendisine sordum. *"Kara Bayram olur mu? Böyle bir şey var mı?"* diye... O da gülümseyerek *"Bayram demek şenlik demektir, bayramın karası olmaz, böyle geçirilmesi yanlıştır."* dedi. Allah mekânını cennet etsin! Onun sayesinde bu bölgede nice kalplere can geldi. Biz din adına körü körüne bazı âdetleri, bid'atları din gibi anlıyorduk. Bu konularda da tartışmaya girmez, kendisine sorulduğu zaman güzel bir dille cevap verirdi.

Seyfüddin Efendi'nin belirttiğine göre o, dini tebliğ etmede devletin dikkatini çekecek davranışlardan daima kaçınmış ve talebelerini de bu şekilde yetiştirmeye gayret etmiştir. Gerek kendisi, gerekse talebeleri, ihtiyatlı bir şekilde hareket etmişler ve yapmış oldukları faaliyetleri resmî makamlardan gizlemeye çalışmışlardır. Onun müridlerine tavsiyesi, insanları incitmemeleri ve güler yüzle muamele etmeleridir. Böyle hareket edildiği takdirde, halkın kendilerinden razı olacağını ve bu nedenle herhangi bir şikâyetin vukû bulmayacağını veya en azından asgarîye ineceğini söylemiştir. Nitekim, kendisi de insanlara daima yumuşak davranmış ve onlara değer vermiştir. Ancak zaman zaman şikâyette bulunanlar da olmuştur. Bu nedenle devlet görevlileri, dinî tebligat yapmaması ve herhangi bir ders vermemesi için Nâsîh Efendi'yi ikaz etmişler ve kendisinden yazılı ifade almışlardır. Diğer taraftan, aynı kimseler kızgın yüz ifadeleriyle girdikleri şeyhin huzûrundan, *"İstediğiniz şekilde hareket edin. Ancak sizden ricamız, halktan bu radaki faaliyetlerle ilgili bize herhangi bir şikâyet gelmemesidir."* diyerek, mütebessim bir çehreyle çıkmışlardır. Bu görevlilerin, İslâm'a karşı olmadıkları, ancak şikâyet durumunda da kanunî takibat yapmak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

Darçın Memmedov o günleri şu şekilde anlatıyor: *"Bu yerlerde Hristiyanlık yayılmak üzereydi. Her zaman Nâsîh Efendi'nin maslahatıyla (yol göstermesiyle) hareket ederdik. Onun vaaz ve nasihatlarıyla amel edirdik. Yerli rehberler (devlet idarecileri) de onun görüşlerine değer verirlerdi. Onun vasıtasıyla Cuma namazı kılmaya başlayanlar olmuşdu."*

Seyfüddin Efendi'nin ifadesine göre o, müridlerine her bir lâufe için beş bin lâfzatullah zikri verir ve *"kûn sâhibe istikâmetin ve lâ tekûn tâlibe kerâmetin"* sözünü sıkça tekrar ederek, onların istikâmet üzere olmalarını isterdi.

Yine onun talebelerinden Emrullah Vahabov'un anlattığına göre, bir müridin

günlük virdi şu şekildedir: "25 defa büyük tevbe duası olarak anılan "Seyyidü'l-istiğfâr" ve ardından bir fatıha ile üç iblâs okunur; sonra tefekkür-i mevt ve devamla günlük selâvat ile kalbî zikir vâridi yapılırdı. Başlangıçta üç yüz salâvât, ardından beş yüz istiğfâr ve lâfza-i Celâl zikredilirdi. Hatta günde otuz bin defa "Allah"ı zikreden müridler vardı. Tebeccüd namazı, altı rekat kılınırdı. Nafile oruç, çok yüklenmezdi, çünkü müridler bağ-bahçede fazla çalışırlardı. Çocuklar yedi yaşından itibaren İslâm terbiyesine göre yetiştirilirdi."

Nâsîh Efendi, halka dinî tebliğ için nikâh ve mevlid meclisleri ile cuma gecelerini bir fırsat bilirdi. Nitekim bu tür davetlere icâbet eder ve dinî sohbetler yapardı. Cemâat onun konuşmasını işitebilmek için sessizce oturur ve can kulağı ile sohbetini dinlerdi. Namazlar, cemaatle kılınırdı. Hatta, namaz kılmayanların bile, onun bulunacağı meclislere abdestli geldikleri ve meclis sona erinceye kadar da buradan ayrılmadıkları anlatılmaktadır.

Darçın Memmedov'un anlattığına göre, Nâsîh Efendi'nin talebeleri çok idi. Gençlere Arapça'yı öğrenmelerini tavsiye ederdi. Çevresinde "davet" cemaatinden bazı kimseler de olurdu. Onlara, ilgili hadisleri okuyarak; "İlim öğrenmenin davetten önce geldiğini" söylerdi. Bundan dolayı kendisini bırakanlar olursa da, "Niye beni terk ettiniz?" demezdi.

Nâsîh Efendi'nin ilmî hassasiyetini ve talebelerini ilme teşvikini Darçın Memmedov şu şekilde aktarır: "Biz namazlarda âyet ve sûreleri okuyorduk, fakat anlamlarını bilmiyorduk. O, bize bunların anlam ve tefsirlerini yaptı ve biz de yazıya geçirdik, herkes istifade eyledi. Her türlü dinî malûmatlar, ondan bize ulaşırdı. Evi ilim merkeziydi. Onun meclisine giren bir kişi hidâyete erer, canlanırdı."

Seyfüddin Efendi, Nâsîh Efendi'nin en büyük kerâmetinin "istikâmet"i olduğunu ve yakınında bulunanlara her gün sohbet ettiğini ifade etmektedir. Babasının Arapça'yı öğrenmesi konusundaki ısrarlı takibinden bunalan Seyfüddin Efendi, bir gün "Baba, bu Arapça'yı benden soran mı var? Niye bu kadar ısrar ediyorsun?" deyince, babasından şu cevabı alır: "Bu bilgiler, vakit gelecek, altından daha kıymetli olacaktır." Gerçekten de Azerbaycan, Nâsîh Efendi'nin vefatından kısa bir süre önce, bağımsızlığına kavuşmuş ve din serbest (dinî âzâdlık) olmuştur.

Nâsîh Efendi'nin halkın örf ve âdetleri konusundaki tavrı ise şu şekildedir: O, örf ve âdetlerden İslâm'a uygun olanları kabul eder, dine ters düşenleri ise kabul etmezdi. Ancak bunların üzerine de gitmezdi. Fırsat buldukça bu yanlışlıkları nedenleri ile birlikte izah ederdi. Kabristana yemek götürmek ve ölünün ardından elli ikinci gün meclisleri düzenlemek gibi bazı âdetleri, müritleri arasında kaldırmaya muvaffak olmuşsa da, bölge genelinde bunların tamamen ortadan kalkmasını da sağlayamamıştır.

Nitekim bu durumu Darçın Memmedov şu şekilde nakleder: "Onlara (Nâsîh Efendi'lere) gedip-gelenden sonra, biz de onlar kimi toylarımızı (düğünlerimi-

zi) içkisiz ve çalgısız eylemeye başladık. Onun kızları, oğlanları ve yakın çevreleri de, ister toy meclisi olsun ister yas meclisi olsun, şeriata uygun olarak geçirdiler.”

Nâsîh Efendi, düğünlerde genellikle eğlence ve içki âdeti olduğundan iştirak etmemiştir. Davet edildiği takdirde de düğünlerin ancak nikâh merasimi kısmına katılmıştır. Kendisi nikâh kıymamış, ancak nikâh duâsı yapmış ve arkasından cemaate sohbet etmiştir.

Nâsîh Efendi'nin dinî konularda sorulan suallere, iyice araştırdıktan sonra, zamana ve zemine uygun olarak fetva verdiği anlaşılmaktadır. Sorulara kimi zaman yazılı cevaplar verdiği de olmuştur. Nitekim, Gürcistan'dan Balaken'e gelen bir âlimin sorduğu üç soruya ayrıntılı şekilde cevap yazdığı ve ilminden dolayı o âlim tarafından övüldüğü bilinmektedir.²⁸

Hayatta iken bütün müridlerin bir araya geldiği birkaç meclis düzenlenirdi. Bu durum devlet tarafından da normal karşılanırdı. Bunlar, Mevlid Kandili, Kadir Gecesi'dir. Ayrıca, pazartesi ve cuma geceleri müritleriyle, “salâvat” denilen “batm-i hâcegân” meclisleri tertip edilirdi.

Darçın Memmedov konu ile ilgili şu bilgileri verir: Mübarek gecelerde yüz eli adam toplanarak bu geceleri iyi değerlendirirdi. Mescitlerin kapalı olduğu dönemlerde mübarek gecelerde Nâsîh Efendi, tanıyanlara haber verir, evine davet ederdi. Yâsinler okunur ve gece güzel bir şekilde değerlendirilirdi. Bu durum mescitler açıldıktan sonra da devam ettirildi. Böyle gecelerde yapılan ikramın bir kısmı Allah rızası için bağış yapanlar tarafından; büyük bir kısmı da kendilerince karşılanırdı. Ziyaretçilerden de şeker, çay vs. gibi bağış yapanlar olurdu. Bunlar da yine ziyaret için gelenlere ikram olunurdu. Evine gelen ziyaretçilere asgarî çay ikram edilmeden gönderilmezdi. Bazen ikram için bir hayvan bile gönderen olurdu. Buna ilâve olarak, bazı gençler onlarda kalır ve ilim öğrenirlerdi. Onların günlük yeme-içme ihtiyaçları da bu ikramlardan karşılanırdı.

Mescitler 1987'de açılmaya başlandı. İhvan kardeşler belli saatlerde bir araya gelirlerdi. Aralarına ümmî (avam) bir nefer gelirse, o meclis iptal olunur ve sadece umumî sohbet yapılırdı. Namaz cemaatle kılınır; ardından yemek yenilir ve sonra dağılırlardı. Başka vakitlerde hususî görüşmeler olurdu. Her hafta pazartesi ve perşembe günleri akşamı “salâvat meclisleri” olurdu. Ders alan kardeşler o günlerde gelirlerdi. Işıklar söndürüldükten sonra yüz defa salâvat getirilirdi. Nâsîh Efendi, çoğu zaman haftı zikre üstünlük verirdi. Talebeler bazen aşka cezbeye gelseler de, özü daima Kur'ân okuduğu ve vaaz ettiği zamanki gibi, sesini çok yükseltmezdi.

Nâsîh Efendi geçimini aile fertlerinin gelirleriyle temin ederdi. Darçın Memmedov'un da ifade ettiği gibi, kalabalık bir aileye mensup idi. Bizzat kendisi hay-

van besler ve tütün ekerdi. Ancak, kimsenin gönlü kırılmasın diye de gelen hediyeleri geri çevirmezdi. Seyfüddin Efendi'nin ifadesine göre, onun, istikâmetten sonra en büyük kerameti, dünyaya meyletmemesidir. Bütün arzu ve isteği, insanlara dinini öğretmek ve talebe yetiştirmektir.

Nâsîh Efendi, hac görevini oğul Seyfüddin Efendi'yi vekil göndererek yerine getirmiştir. Bölgedeki her köyün imamı ile de irtibat halinde bulunan Nâsîh Efendi, onların dinî sorularına cevaplar vermiş ve özellikle farzlar konusunda onları sık sık uyarmıştır. Bazı dinî ibadetlerin vakitlerini tayin etmede (oruç, bayram ve namaz vakitleri gibi) bölgenin başvurulacak tek mercii olmasının yanında, dinî konularda sadece kendi bölgesi için değil, çevre bölgeler için de bir rehber olmuştur.²⁹

Nâsîh Efendi'nin hayatı seher vakti ile başladı. Teheccüd namazına büyük önem verir ve hangi durumda olursa olsun onu terk etmezdi. Tarikatla ilgili zikirini seher vaktinde yapardı. Sabah namazını ailesi ile birlikte evde cemaatle kılar ve bir süre daha zikirle meşgul olduktan sonra kütüphanesindeki kitaplarını mütalâa ederdi. Diğer vakit namazlarını da evin dışında, cemaatle birlikte kılar, bu konuda gevşeklik gösterenleri de ikaz ederdi.

Eserleri

Nâsîh Efendi'nin yazmış olduğu üç ciltlik bir tefsirin bir kısmının ellerinde bulunduğunu söyleyen Seyfüddin Efendi, babasının Şâfiî fıkına dair bir kitap yazmaya başladığını, ancak tamamlayamadığını; bunun yanında tasavvufa dair *Hâlidîye* adlı bir eseri Azerbaycan diline tercüme ve şerh ettiğini ifade etmektedir. Ne yazık ki, el yazması bazı kitapları çıkan yangında ya telef olmuş, ya da kaybolmuştur.

Müracaat ettiği kitaplar arasında Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i, İmam Şârâ-nî'nin fıkha ve tasavvufa dair eserleri, İmam Nevevî'nin bazı kitapları ve İbn Hacer'in Şâfiî fıkına dair kaleme aldığı on ciltlik eseri³⁰ bulunmaktadır. O, sadece dinî kitaplarla yetinmeyip ansiklopedi türü kitapları da imkânı ölçüsünde takip etmeye çalışmış bir âlim olmasının yanında, Matematik, Fen ve Astronomi ile de ilgilenmiş çok yönlü bir şeyhtir.³¹

Nâsîh Efendi, Sovyet döneminde adı geçen bölgede imkânlar dahilinde talebe yetiştirmeye ve halkın dinî bilgilenme ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, bu şansa sahip olamayan diğer bazı bölgelerde ise, bir cenazeyi İslâmî usûle göre kaldı

29 Muhammed Şabanoglu da dönemin diğer din adamlarının (mollaların) her bir işte Nasih Efendi ile maslahat (istişare) ettiklerini kaydetmektedir. bk. Şabanoglu, *Tala'nın Yatsı Yolu*, ss. 69, 78.

30 İbn Hacer el-Heytemî, *Tubfetü'l-nubtac bi-şerbi'l-minbac*, Dârü'l-fikr, ty, I-X c.

31 Şabanoglu, Nâsîh Efendi'nin yalnız fıkı öğrenmekle kalmadığını, fizikten astronomiye kadar diğer dünyevî ilimlerle de meşgul olduğunu kaydetmektedir. bk. Şabanoglu, *aynı yer*.

سُورَةُ التَّغَابِ مَدِينَةٌ ثَمَانٌ عَشْرُ آيَةٌ
تَغَابِ سُوْرِكِ مَدِينَةٌ اَيْنُ مِ الْاَيَاتِيْر
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(يسبح) تسبیح ادین الله (برالله تعالیه) (ما فی السماوات)
کولکرت اولدوغو حقیقی شی (وما فی الارض) وورد اولان حقیقی شی
الله تعالی بنی برقی ووردیغنی بلی ره تسبیح ادین (له) اولله
تعالین دین (الملک) بوتون مولکین و توت ملکتین (وله)
واوتوت اوچوند و (الحمد) تسکورا کمنع و اوکونمع اولله
تعالیه ماخصوسید و (وهو) و اولله تعالی (علی کل شیئی) تهرین
شیت التمعنا اشیان هر وایله (قرب) کوجوچنا ندین (هو)
الذی) اولله الله تعالی برکی (خلقکم) سیزین دین (فینکم)
بیرد ان بر قسین (کافر) کافر دین (ومنکم) او سیزان بر قسین
(و مؤمن) مؤمن دین (والله) والله تعالی (بما تعملون) هر قیر اولد
عنو قیل (بصیر) کور ان دین

racak ve defnedecek herhangi bir kimse bile bulunamazdı. Cenazenin kaldırılabilmesi için başka yerlerden hoca (molla) çağrılırdı. Bunların bilgisi ise, sadece kril alfabesiyle yazılmış Fatiha, İhlâs ve Yâsin sûrelerinin ezberinden ibâretti.

Seyfuddin Efendi, Sovyet döneminde adı geçen bölgede Nakşbendiliğin yanı sıra -az da olsa- Kâdirliğe mensup bazı müridlerin bulunduğunu ifade etmektedir.

Nâsîh Efendi'nin Sohbetlerinden Seçmeler

Nâsîh Efendi'nin teyp kasetlerine³² kaydedilmiş sohbetlerinden bazı pasajları, onun sohbet usûlünü ve konuşma üslûbunu daha yakından tanımak ve bu konuda bir fikir edinmek maksadıyla, orijinal haliyle aşağıya alıyoruz.³³

Nâsîh Efendi, bir sohbetinde, güzel ahlâk ile ilgili şunları söylemiştir: *"Eğer bâtından ahlâk-ı zemîme, pis (kötü) ahlâklar gedip ahlâk-ı hamîde yani güzel ahlâklar gelesi kimi bir tarikat ile ibsan mertebesi olmasa, imanı nâkıs, eksik olan(a) gara (avam) müselman deyilir. Bu adam ibsanın bu mertebesini gazanmağa çalışmasa, get gede pis ahlâkla ve yeni dünya görünüşü neticesinde imanı gedip münâfık olmağa gorkusu vardır. Ona göre, pis günahlı ahlâkları gedesi, yahşı (güzel-iyi) farz ahlâkları gazanası kimi, bir tarikat yolu tutmak farzdır."*

Nâsîh Efendi, itikadda Eş'arî mezhebine mensuptur. Bir sohbetinde, bu konuyu şu şekilde ifade etmiştir: *"Peygamber (s.a.v.)'in ve onun ashabının itikadını bu millete aydınlaştıran esas iki imamdır. Biri, Şeyh Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'dir. İkincisi, Şeyh Ebu'l-Mansûr el-Ma'turî'dir."*

"İtikadda imamın kimdir?" diye soruşsa cevap verersen: "İtikadda mezhebim Şeyh Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin mezhebidir". İtikadda ihtilaf yokdur. Dört mezhebin itikadı da meşhur bu iki imamın itikadıdır; ayırdır, ayrılık yokdur. Ayrılık, ihtilaf yalnız amelde yani iş vazifelerindedir.

Eğer senden soruşulsa, "Allah Teâlâ'ya inandım dimeyin manası nedir, ne cür inanırsan?" Cevab verersin ki "Men o cür inanıram ki, Allah Teâlâ vardır. O, olmayan vakt heç olmamışdır, daima olacaktır. Bütün yaradılan, deyişen şeylere obşamayan(dır). O'nun el ayağı göz kulağı yokdur. O zatı ile durandır. Hiç bir yere, hiç bir vaz' ediciye möhtaç değildir. Birdir, şerîki yokdur. O gibi bir zat, O'nun gibi sıfat, O'nun gibi fiil işleri olan, bir O varlıktan başka varlık yokdur. Her şeye gücü kudreti çatandır (yetendir). İrâdesi olandır. Yani, her biri yahşı ve pis şeylerin yaranmağına imkân verendir. Lâkin ibtiyâr-ı kuvâ olan varlıklardan pis işe yaranmağına imkân verse de, râzı olan değil-

32 Sohbet kasetlerinden iki tanesinin kopyası özel arşivimizdedir.

33 Bilinmeyen bazı kelimelerin anlamları parantez içerisinde verilmiştir.

dir. Her şeyi bilendir. Diridir. Her sesi işidendir. Her şeyi görendir, danışandır, lâkin harfle, sesle değil. Hamı (bütün) sıfatlar, kudret, irâde, birlik, dirilik, işitmek, görmek, danışmak, yaranan varlıklarda olduğu kimi değildir. Zâtı kimi, sıfâtı da başka şeylere öşamaz.”

Eğer senden soruluşa ki, “Delil, sübût olmadan başkası inanır diye sentin o cür Allah'ın varlığına inanman kifâyeddir mi? Bele iman gebul olar mı?”

Cevab verersin ki, “Delil sübütsüz başkasının sözüne göre inanmak, iman gebul olar. Bele imana “taklidî” iman deyirler. Lâkin delil sübûtu öğrenmesen, bilmesen günah olar.”

“Delil sübût nedir?” diye soruşulsa, cevap verersin ki, “O cür Allah'ın varlığına delil-sübût, bu gözümüz gören, kulağımız işiden, bizi ihâta eden bu âlemdir. O cür Allah Teâlâ'nın vacib varlığı, vacib olmağına, delil-sübûddur.”

“Eğer senden soruşulsa ki “Müselman olan adamın alâmeti, nişanı nedir?” Cevab verersin ki, “Müselman olan adamda dört alâmet nişan olmalıdır. Birinci: Allah Teâlâ'nın bükümünü kabul eylemek. Yani, Allah Teâlâ'nın gayır (yap) diyeni gayırmak eziyetine (zor gelse dabi); gayırma diyeni terkeylemek eziyetine. Mahlûkatın eziyetine sabreylemek. İkinci: Allah Teâlâ'nın kader takdirine razı olmak. Üçüncü: Her şeyde ifratla Allah Teâlâ'ya sövkenmek (dayanmak)dir, tevekkül etmektir. Dördüncü: Allah Teâlâ'nın her işinde Allah'a teslim olmak.”

Eğer senden soruşulsa ki, “İmanın başı nedir?” Cevab verersin ki, “İmanın başı, ‘lâ ilâbe illâllah Mubammedün rasûlullah'dır. İmanın üreği nedir? diye soruşulsa, cevap verersin ki, “Kur'ân okumaktır.”

Eğer senden: “İmanın bedeni nedir? Nûru nedir? Zulmeti nedir? İmanın şirrinliği (tatlılığı) nedir? İmanın artımı nedir? Hikmeti nedir? İmanın şeriatı nedir? Tobumu, ciğeri nedir? İmanın meyvesi nedir? Yarpağı nedir? Kabuğu nedir? İliği nedir? İmanın kökü nedir? İmanın evi nedir? İmanın vakfı nedir?” diye soruşsa, cevap verersin ki: “İmanın bedeni, Allah'ı çok zikreylemektir. İmanın nûru, sadaka vermektir. İmanın zulmeti, yalan danışmaktır. İmanın şirrinliği, tabâredir. Yani, destnamaz, (abdest) gusül, çimmek, necesleri temizlemektir. İmanın artımı, zekât vermektir. İmanın hikmeti, korku ile umut arasında olmaktır. İmanın şeriatı, Allah Teâlâ belâl eyleyeni belâl eylemek, haram eyleyeni haram eylemektir. İmanın tobumu, ciğeri, ilimdir. İmanın meyvesi, ibâdet eylemektir. Yani, Allah Teâlâ gayır deyeni gayırmak, gayırma deyeni terk etmektir. İmanın yarpağı, Allah Telâlâ'dan korkmaktır, takvâdir. İmanın kabuğu, utanmaktır. İmanın iliği, duadır. Yani, Allah Teâlâ'dan şey istemektir. İmanın kökü, iblâsdir. Yani, eyliyen ibadeti bâlis, Allah Teâlâ'nın râzılığın için eylemektir. İmanın evi, mü'min adamın üreğidir. İmanın vakfı, yani vakıf yeri, sadaka bırakan yeri, sünnet namazdır.”

Burada, imanı bir ağaca okşatmakla misal vurulmuştur. Buna Allah Teâlâ tarafından bir âyet var mı? diye soruşsa cevab verersin ki, "Belî, âyet vardır. "Elem tera" bakmirsene mi, görmirsene mi? Bak sen "Keyfe daraballâhü meselen" Allah Teâlâ nece mesel koydu! "Kelimeten tayyibeten" yahşi kelimeni "lâ ilâhê illallâh", "Bir Allah Teâlâ'dan başka Allah yokdur" deyen kelimeni nece mesel koydu. Yani, bak sen Allah Teâlâ imanı mesel vurmakla nece başa saldı (anlattı). O iman kelimesi "ke-şeceratin tayyibetin" yahşi ağaç kimidir. -o hurma ağacıdır- "aslubê" o ağacın kökü, gövdesi "sêbitün" yerde yerleşib. "Ve harrubâ" o ağacın budakları "fi's-semâi" göğe kalkmışdır. "Tü'fi" o ağaç verir, "ükülehbê" öz meyvesini, "küille hînin" her zaman, "bi-izni rabbihâ" o ağacın sabibi olan Allah'ın izniyle. Yani, o ağaç, her zaman öz meyvesini Allah Teâlâ'nın irâdesiyle verir. Hançinin (Nasıl ki) iman gelmesi de mü'minin üreğinde yerleşir, iman neticesinde olan ameli, ibâdeti de göğe kalkır ve o amelin, ibadetin bereketi de ona her zaman çatır. "Ve yadribullâhü'l-emsêle" Allah Teâlâ misalleri vurur, "li'n-nâsi" insanlar için, ona göre ki "leallebüm yetezekkerün", olabilsin ki onlar yahşi va'zı alıb imana gelerler. Onda senden soruşulsa ki, "Allah Teâlâ ne için misaller vurur?" Bu âhirinci âyete göre, sen cevab verersen ki, "Allah Teâlâ insanları yahşi başa salmak için, göz görmeyen dinî-mânevî işleri, göz gören şeyler vasıtasıyla tasvir edib zihinlere yakınlaştıdır. Olabilsin ki yahşi başa düşerler (anlarlar).

Eğer soruşsa ki, "İmanı yahşi başa düşmek için burada ağaçla misal getirmeyin hikmeti nedir? Ona bir ohşama (benzeme) cibeti var mı?" Cevab verersen ki, onun ohşama (benzeme) cibeti ve hikmeti vardır. O da beledir. Ağaç köksüz, gövdesiz ve budaklırsız öz şeklini almayan kimi, iman da ürekden tasdiksiz, dilden ikrârsız ve beden üzüvlerle amel ve ibâdetsiz öz şeklini alabilmez. Nebâtat ilminde, Botanikada yani bitkiler ilminde, ağacın inkişâfi ve ondan bar (mahsul) ve meyve almak için, Allah Teâlâ'nın irâdesiyle birlikde, yeni botanik âlimleri tecrübede tapılmadan (bulunmadan) tabii şerâiti ve insan hizmeti, ne kadar lâzım gelirse, imanın inkişâfi ve ondan dünyada ve ahirette bar ve meyve almak için de o ağaçta olduğu geder, o misilde dinî şerâiti ve insan ibâdet hizmeti, Allah Teâlâ tarafından koyulmuştur. Ağaç da ve iman da her ikisinde olan geder okşar şerâiti, yazası olsa, ayrıca müstakil bir kitap yazmak lâzımdır. Buraya o geder şey sığmaz.

Mezkûr âyetler, bir çok suallara cevab verdiği kimi, tabiatçıların mübüm bir büyük suâl de cevâb verir. Hemîn suâl de budur: "Allah Teâlâ her şeyi sebebsiz ve şerâitsiz vermeye kudreti olanda, ne için tabii şerâit ve sebeble verir? Birden, bir anda vermeye becara becara, ne için inkişâf yoluyla, tabii kanunuyla verir? Yani, bir şeyi birden böyütmeye becara becara, ne için az az, yavaş yavaş böyütür?"

Cevab verersen ki: "Allah Teâlâ, halkı yaratmağın faydası, hikmeti, özüne ibâdet hizmeti, ameli şerâiti etmekle, âbiredde herkese münasib ebedî hayat kazandırmak olanda, bu ameli şerâitle kazanmak, inkişâfî yolla yaradılmak, maslahatlı ve faydalı görülür. Bu ameli şerâitle, göz görmeyen rûhânîdeki, yani ürekteki iman işine bağlı olanda, göz görmeyen ürekteki imanı ve ondan asılı olan güzel ahlâkın inkişâfî başa düşmek için, Allah Teâlâ dünyanı inkişâfî şerâidde yaradı. Çünkü, göz görmeyen âlemin inkişâfî, göz gören âlemin inkişâfî ile mukâyese ve temsil edib, yahşi başa düşerler. Numûnevî misal için, mezkur âyetlerde Allah Teâlâ, ürekteki imanı yerdeki ağaç ile misal vurub temsil etmiştir.

Eğer senden soruşsa ki "İmanın mertebeleri neçedir?" Cevab verersin ki: "İmanın mertebeleri beştir. Birinci, "taklid" imandır. Bu delil sübût bilmeden başkasının sözüyle imana gelmekdir, inanmaktır. Bu iman, avamların imanıdır.

İkinci: İstidlâl imandır. Yani, delili sübûtunu, iman akideleri ilim ile bilib inanmaktır. Bu "ilme'l-yakîn" adlanır. Bu zahir kitab okuyup âlim olan adamların imanıdır. Bu iki iman mertebeleri farzdır.

Üçüncü: "Ayânî-murâkabe" imandır. Yani, Allah Teâlâ'nı ürekte zâtî sıfatına vusûl, yönelmekle bilib inanmaktır. Bu iman mertebesi olan adam, bir saniye olsa da Allah Teâlâ'dan gafil olmayıb. Allah Teâlâ'dan heybet etmek, huzuruna utana durmak, ürekte daim olub. Allah Teâlâ özünü görür kimi durub. Bu, murâkabe makâmıdır. "Ayne'l-yakîn" adlanır.

Dördüncü: "Hak" imandır. Bu iman, Allah Teâlâ'nı ürekle görmektir. Bu evliyaların, "el-Ârifü yerâ rabbehû fı külli şey'in" diyen sözün manasıdır. Yani, Allah'ı bilen adam, her şeyde öz Allah'ını görür. Bu makam, makâm-ı müşâhededir. "Hakka'l-yakîn" adlanır.

Beşinci: "Hakikat" imandır. Bu, Allah Teâlâ'da fenâ olmandır. Allah Teâlâ'nın mehbâbetinde gark olan, Allah Teâlâ'dan gayri şeyi görmeyen adamdır. Bu âbirki üç iman mertebeleri, herkese farz olmaz. Bu üç mertebe, Allah Teâlâ'nın hususî adamlarına verilir. Çünkü o, ulûm-i Rabbânî'dir ve ilâhîdir.

Evvelki farz olan iki mertebeni, ilmiyle kazandıktan sonra, tarikatı tutub kalan üç mertebeni kazanıb, onlar yukarda geçen dinin ibsan esası üzere gidib. Eğer farz olan iki mertebeni elde edenden sonra, ürekte haram ahlâkları kalıb, farz ahlâkları yok etse, bir tarikatı tutub, haram ahlâkları itresi, farz ahlâkları getiresi kimi, üç iman mertebelerinden gücü çatan mertebeni kazanmak farzdır. Çünkü, Allah Teâlâ demiştir ki, "Gücü çatan kadar istikamedde durun." Günahlı ahlâkı itirmek, zahir günahları terk etmek gibi, gücü çatan şeylerdendir. Günahlı ahlâk iten gibi, farz ahlâk gelip çatar. Çünkü, farz ahlâk, günahlı ahlâkın aksidir. Günahlı ahlâktan kibir, özünü büyük görmek iter ki, onun aksi olan tevazukârlık gelib çıkar."

“İhsan nedir?” diye soruşsa, cevap verersen ki, “İhsan, ‘yahşılaştırmak’ (güzelleştirmek) manasındadır. İslâm’ı, imanı yahşı yerine yetirmektir. Allah Teâlâ’nı görür kimi ibâdet eylemektir. Ne kadar sen Allah Teâlâyı görmesen de, Allah Teâlâ seni görür. Bu ihsan bâlinin sende olmağının nişânesi odur ki, her hansı ibâdet eden vaktında, ... Allah meni görür, Allah Teâlâ mene bakır diye, Allah Teâlâ’dan korka korka, ... ibâdet edeceksin. O ihsan bâli kazanmak için, tarikatlar meydana çıkıb ...”

Sonuç

Bolşevik ihtilâli ile birlikte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nde ve Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerde, İslâm dininin öğretildiği merkezlerin faaliyetlerine son verilmiş; dini öğretecek âlimlerin çoğu sürgüne gönderilerek veya şehit edilerek mal varlıklarına el konulmuştur. Bu ve benzeri şekillerdeki uygulamalarla, halkın dinî vecibelerini yerine getirmelerinin önüne geçilmeye çalışıldığı ve bunda da belli ölçüde başarıya ulaşıldığı görülmüştür. Öte yandan makalemize konu edindiğimiz Nâsîh Efendi gibi zahîrî ve bâtınî ilimleri bilen âlimlerin, halkın İslâm’ı tamamen unutmaması için özel bir gayret sarf ettikleri, -sayıları az da olsa- talebe yetiştirdikleri ve örnek bir yaşantı sergileyerek dini sevdirmeye çalıştıkları da bir gerçektir. Bu nedenle, Sovyet döneminde dinin tamamen ortadan kalkmasını önleyen faktörlerin bize göre en önemlisi, asırlardır örf ve âdetler şeklinde yerleşmiş olan dinî-tasavvufî kültürdür. Bu veya benzer bölgelerdeki dinî hayatın canlılığını başka türlü izah etmek pek de mümkün görünmemektedir. Bu gün ise, halkın büyük çoğunluğu -bu mânevî gücün mâhiyetini tam olarak bilmese de- söz konusu tasavvuf erbabı âlimleri, minnetle yâd etmekte ve onları her yönden zirve şahsiyetler olarak kabul etmektedir.